

Carta d'un "il·lustrat" a sí mateix

Salvador Reguant i Serra
Facultat de Geologia
Universitat de Barcelona

1. Introducció

La Il·lustració, actitud filosòfica important al segle XVIII, es caracteritza "pel seu optimisme en el poder de la raó i... li convenen característiques oposades a les usades per descriure el romanticisme" (1).

Des d'aquesta perspectiva jo comparteixo la "mania" de la Il·lustració i aprecio molt poc el romanticisme, sobretot quan faig l'esforç de comprendre el meu entorn. És llavors quan aprecio més l'esforç de la raó. I dic, entorn, per significar tots els missatges que els sentits exteriors —vista i oïda sobretot— i els interns fan arribar al meu cervell.

M'agrada sovint, quan observo les coses o les persones o quan se m'ocorren pensaments del tipus que siguin, mirar-ho amb ulls acabats de néixer. I m'agrada sobretot veure, constatar i, molt menys i secundàriament, buscar explicacions.

És divertit constatar que s'aguanten drets i caminen sense caure aquests animalons que som els éssers humans, amb una base de la grandària d'una rajola i una altura, sovint, de més d'un metre i mig i un pes de més de 50 quilos! Ja ho sé que hi ha raons científiques per entendre-ho, però no deixa de ser ben sorprenent. Un ninot de les mateixes característiques no és gaire estable i, si l'hem fet de materials preciosos no el deixarem estar gaire estona dret i el guardarem horitzontal en una capsa, per por de perdre bous i esquelles.

Què ho fa que arreu del món les escolars noies abracin les carpetes que porten i els escolars nois no? Fins i tot fa una colla d'anys que la revista Science es va ocupar d'aquest fet.

Reflexionar des d'aquesta perspectiva que vol ésser ingènua, com actua la raó en observar, entendre, jutjar i definir el "material" que li arriba constantment és un bon exercici.

Els sentits ens fan arribar els missatges al cervell, sobre tot la vista i l'oïda. També els sentits interiors ens envien missatges fets d'idees, imaginacions, sentiments. Qualsevol d'aquests missatges pot ser expressat, amb millor o pitjor fortuna, per mitjà de paraules raonables: "avui he trobat el meu amic X al carrer"; "la moto que està passant fa un xivarri espantós", "em trobo malament"; "aquesta fauna s'assembla amb la que havia trobat a Y".

Sembla clar, doncs, que la raó té les armes adequades per expressar allò que

em passa, allò que m'arriba, allò que em preocupa o m'alegra, tot allò que els meus sentits han captat de la realitat existent. Per tant, potser val la pena de començar per aquí. Qualsevol element que ha de formar part del meu judici i de la meva actuació, de la meva comprensió i de la meva personalitat ve de les mans de la raó.

Una anàlisi elemental del procés d'aquesta "missatgeria" ens mostra la seva complexitat. Quan hem rebut un missatge, l'hem interpretat en forma d'expressions raonables, però no hi ha equivalència entre l'objecte i el missatge, ni entre el missatge i l'expressió raonable. Però, ¿qui ens pot ajudar a ajustar-nos al màxim a l'objecte, és a dir, qui ens pot ajudar a comprendre la realitat? No l'objecte, perquè en aquest problema és passiu, no el missatge perquè és una capsula tancada, no l'expressió perquè segur que és pobre comparada amb la realitat. Només la raó pot furgar en l'expressió, en el missatge, en una nova atenció a l'objecte i, sobre tot, en entendre la relació de tot això amb el nostre paisatge mental. Els resultats fins avui, no són gaire afalagadors, però només hi ha aquest camí. Per això, dic que sóc il·lustrat, perquè tinc aquesta fe.

2. Descobrir, mirant, sentint i raonant

Vora del mar es veu com els vaixells que s'allunyen s'enfonsen lentament fins a desaparèixer de la nostra vista. Situats a dalt d'un cim tardem més a desaparèixer. Com és aquest món que sembla una plataforma circular amb una espècie de barret en forma de cúpula plena de llums a la nit, amb sol i núvols de dia? I per on s'escapen els vaixells? Algú se li va ocórrer "preguntar-ho" al sol, és a dir, intentar veure-ho des del cel. La mirada del sol arribava fins al fons d'un pou en algun lloc i no arribava al fons dins d'un altre el mateix dia i a la mateixa hora. Mesurant distàncies i dibuixant els raigs de sol, l'home va descobrir que la terra era esfèrica i quines eren les seves dimensions.

Des d'aquest inici durant segles l'observació i el raonament ens han conduït a conèixer moltes coses, a descobrir moltes lleis del funcionament dels éssers naturals: roques i muntanyes, plantes i animals, els éssers microscòpics i les grans masses dels cossos estel·lars. De tot això en diem ciència. Està feta d'observació, de reflexió, de creació i ús d'un utilitatge adequat que ens permet augmentar les nostres capacitats d'observació i de reflexió.

3. Captant la tossuderia de la realitat

3.1. Una primera tasca: el coneixement conscient del nostre paisatge mental

La primera mirada de la raó conscient i reflexiva ha de ser cap a dins. El primer problema som nosaltres. El primer obstacle per captar amb la màxima fidelitat la realitat està en el nostre interior. També la base de qualsevol solució i la imprescindible exigència de qualsevol raonament. El pòsit que l'educació, els ensenyaments rebuts, les realitats viscudes, les actituds preses, conscient o

inconscientment, les sensacions i les experiències que han marcat moments de la nostra vida, han estat com pinzellades que han configurat el nostre paisatge mental. Cal, doncs, esforçar-se en fer-nos més i més conscients dels caràcters essencials i de la força dels colors d'aquesta "pintura" interior.

La introspecció és una feina de cada dia i, en certa manera, de cada instant. Quan la captació de la realitat que hem fet ens porta cap a fer decisions i actuacions és quan cal més tenir present quins colors són massa pujats o massa dèbils en el nostre paisatge mental, quins elements hi són poc presents i quins fan el "quadre" monòton i repetitiu. Encara que el temperament de cada u té molt a veure amb aspectes de la pròpia idiosincràsia, d'arrels probablement genètiques, és ben cert que, precisament per la raó pot ser reconegut i que d'aquest coneixement en poden sortir esforços cap a un millor equilibri i a una suavització dels traços massa barroers i de les taques massa dèbils.

Jo no conec una metodologia precisa per arribar tenir una consciència el màxim de clara del nostre paisatge mental, però el que em queda clar és que jo he de fer un esforç tant d'eixamplar constantment el meu paisatge mental, com de fer-lo passar sempre pel filtre de la pròpia raó crítica. De cap manera, puc substituir la meua reflexió per no sé quina classe d'intuïció que només faria que amidar totes les meves percepcions amb una regla perpètuament igual a ella mateixa. La intuïció és un element essencial de la comprensió humana, però mai pot deixar-se-la caminar sola al seu lliure albir.

3.2. Una segona tasca: la comprensió de la incomprensió dels paisatges mentals aliens

Heus ací una tasca força més complicada. La pura constatació és fruit d'una anàlisi elemental de les reaccions diverses, i àdhuc oposades, que els mateixos elements percebuts originen en les diverses persones. Coses tan elementals com veure que el que hem dit a un altre no ha estat entès tal com nosaltres havíem volgut que s'entengués i, pel qual, havíem intentat ajustar l'expressió oral de manera que, per a nosaltres, era ben senzill d'entendre. I, no obstant, ha estat entès diferentment i, fins i tot, a vegades de manera oposada, de manera que el missatge ha sortit d'un paisatge mental —el nostre—, però no ha penetrat en l'altre paisatge mental —el de l'interlocutor—.

Comprendre la dificultat de la comunicació humana és una de les beceroles que hauríem de tenir sempre present en el tracte amb els humans. Com més allunyades són les persones de les nostres circumstàncies concretes —edat, educació, grup social, poble, etc.— més difícil és la comunicació dels nostres missatges emesos, sigui quin sigui el tipus d'expressió que usem. Gran part de la desigualtat entre els països, entre els grups humans deriven més de la incapacitat de comunicar els productes culturals entre uns i altres, que no de la suposada intenció o malícia que podria voler el manteniment o l'augment d'aquesta desigualtat.

És clar que si diem que hem de comprendre que no comprenem és que no comprenem. Ara bé, al costat d'aquesta constatació hi ha tot un món d'esforç pedagògic, de purificació del nostre propi paisatge mental, de constatació

recíproca de què tampoc som compresos que ens ha de portar a suavitzar els rigors i els excessos d'aquesta incomprensió. En aquest sentit és pot dir que és una tasca a fer. Si tenim fe en el valor de la raó i pensem que cal "reorganitzar a fons la societat a base de principis racionals" podem instal·lar-nos en una perspectiva suficientment optimista perquè vegem rendible fer servir constantment la raó i col·laborar a què la societat s'apunti novament a la "il·lustració".

3.3. Una tercera tasca: assumir el risc de jutjar i d'actuar

Tant la percepció del que ens és exterior, com els pensaments que ens vénen de dins i, en realitat, la barreja de les dues coses ens porta sovint a la necessitat de fer un judici, excepte en els moments en què el món interior o exterior són matèria de pura contemplació. I fins i tot en aquests moments fem judicis de plaer o disgust, de sorpresa o rutina.

En qualsevol cas hem d'assumir el risc de jutjar. Com més acurada sigui l'anàlisi racional que som capaços de fer sobre l'impacte que percepcions i pensaments fan sobre el nostre paisatge mental, més probabilitats tenim de millorar-lo. Com més ens esforcem a captar el màxim d'elements del paisatge aliè més s'eixamplarà el nostre horitzó i més millorarà la nostra vida social.

Per això no podem estar-nos de jutjar, d'avaluar, de distingir i separar uns elements d'altres. Ara bé sovint no tenim la consciència que en jutjar assumim un risc. Ens sembla que els nostres judicis són correctes i enraonats i que no hi pot haver pas gran cosa més. I, no obstant, això és ben lluny de ser completament vertader. Ara bé si sabem que tot judici té riscos, sempre estarem a punt de corregir i modificar el nostre judici de manera que, ajudats per la reflexió racional, serem cada vegada més lúcids. Les nostres eines mentals estaran ben greixades.

A més de jutjar també hem de fer propostes, hem d'actuar. Abans hi hem fet referència amb una expressió molt bonica, potser massa bonica: "reorganitzar a fons la societat a base de principis racionals".

Reorganitzar la societat a base de principis racionals no vol dir de cap manera establir una oficina que, posant un segell a la nostra proposta, com si fos la pàgina d'un passaport, tinguem un camí segur i permanent d'ajust a la racionalitat, és a dir, a la realitat. Quan la il·lustració va anar pel camí de l'establiment de dogmes o receptes "clares i distintes" va anar al terror del gran il·lustrat Robespierre o a les demències dels pensadors i governants il·luminats que han provocat la major part de desgràcies a Europa en aquest segle.

4. Dues coses que hem de rebutjar

4.1. El rebuig de la "pobresa" de Diògenes

Diògenes, si hem de creure els historiadors del pensament, defensava aferrissadament la realitat visible i tangible i ho feia, com a bon cínic amb un

menyspreu ostentós a les convencions, però també a tot allò que no era eficaç en el sentit més pedestre de la paraula. Per això feia gala de defugir la vanitat i la fastuositat de Plató, encara que la resposta simètrica no es feu esperar. I, d'altra banda apreciava l'autosuficiència, l'austeritat i el viure conforme a la naturalesa. Per dir-ho en termes moderns, la ciència pura no tenia cap interès per a ell i explícitament menyspreava la geometria i la música, ja que per a Diògenes no conduïen enlloc.

Segurament que els termes usats pels antics no es corresponen unívocament a tal com ara els fem servir. En qualsevol cas, és important, particularment avui dia, adonar-se que existeixen tendències anàlogues a la de Diògenes i que pretenen ser molt racionals i acusen els que no hi estan d'acord de «vanitat i fastuositat», és a dir d'inanitat. És la postura que en alguns casos es podria anomenar "miserabilista", perquè exalta l'elemental i fa de la misèria un títol d'admiració. Tota simplificació és un pas cap a la falsedat.

L'índole d'aquestes tendències és molt diversa i moltes de les seves formes no poden pas conviure entre elles. El neoliberalisme radical que vol mesurar l'actuació humana i la realitat únicament per l'èxit comercial, és a dir, per la utilitat estimada per la humanitat contemporània, encara que aparentment no s'assembli a la imatge de captaire de Diògenes hi té molt en comú. En aquest capítol hi ha les multiplicades requisitòries a favor d'una ciència que tingui aplicació i el menyspreu a la ciència "inútil", com també és "inútil" anar ben vestit i no cobert de parracs. Els parracs protegeixen el cos contra les inclemències del temps com els millors vestits.

L'excessiva consideració a l'anomenat "natural" i a l'austeritat que rebutja qualsevol ornament no deixa de ser una perspectiva pobra i empobridora i que no fa justícia a les apetències humanes que ens condueixen a valorar molts altres aspectes de les coses, de les persones i de la vida que l'estricta correspondència entre necessitat material i la seva satisfacció. Una perspectiva il·lustrada no pot caure en la trampa de deixar de banda una gran part de la realitat, del desig i de tota la vida humana, perquè no encaixa en les matemàtiques simples "d'això és per això o per allò", de què la "naturalesa és sàvia" i altres expressions per l'estil. El reduccionisme no és mai un fruit de la reflexió, sinó de tendències nascudes de determinades fes que no resisteixen el més mínim examen racional.

4. 2. El rebuig de la saviesa dels "savis"

Aquí en comptes de posar-hi els savis, podríem posar-hi Plató com un dels contraris de la postura i la conducta de Diògenes. Potser no cal. És ben cert que era un home ric, de família aristocràtica i avesat a la vanitat i a la fastuositat com l'acusava Diògenes, però l'interès de les reflexions que segueixen és un rebuig d'aquells que es creuen savis i d'aquella manera d'entendre la ciència que n'absolutitza les teories. Que Plató forma part d'aquests "savis" i que la seva gran preocupació per la política, que li va fer arriscar sovint la vida, derivava de la convicció que els "savis" havien de governar, potser és veritat i, si ho és, entra en aquest calaix.

Ha escandalitzat molt en certs ambients, en aquests últims temps la decisió del Consell Escolar de Kansas que ha prohibit que s'ensenyi la teoria de l'evolució a les escoles. Certament és una postura depassada gairebé arreu del món civilitzat. I fer-ho en nom del literalisme bíblic va en contra d'una tradició que els Pares de l'Església primitiva ja tenien prou clara. Sant Agustí va dir explícitament —encara que amb altres paraules— que la Sagrada Escripura no s'havia escrit per formar científics.

En qualsevol cas però, la teoria de l'evolució, única explicació de la que disposem en ciència per explicar la història de la vida, no és una teoria sense molts dèficits, com totes les teories científiques. Per això, i al marge dels de Kansas, hem de dir que del funcionament dels regnes dels éssers vius a través dels temps, n'ignorem més coses que no en sabem.

Aquesta perspectiva sobre la ciència, fruit de la serietat i de la reflexió racional, és oblidada sovint pels que creuen que la ciència representa el coneixement absolut i total en cada àmbit determinat. Que l'actitud de la ciència moderna ha iniciat una manera nova i particularment seriosa d'aproximació al coneixement de la realitat és tant cert com és que absolutitzar-ne els resultats és un retorn a una classe de fe, potser nova, però que s'assembla molt a les fes irracionals que han proliferat i proliferen sempre entre els humans.

L'optimisme dels primers il·lustrats sobre la immediatesa del domini de la cultura científica els va fer caure sovint en postures "sectàries". La humanitat ha viscut, dramàticament, com certes doctrines "científiques" s'erigien en valors absoluts tant a nivell de l'afirmació teòrica com en la seva aplicació al propi govern dels pobles. El marxisme, en aquest sentit, ha semblat una "resurrecció" d'un cert platonisme. Recordem com tenien clar a l'URSS que el lamarkisme marcava el futur de la humanitat en la qual el seguiment d'una actitud científica pròpia dels països socialistes donaria lloc a uns grups humans que se situarien com a capdavanters en el món immediatament futur. Per això van actuar contra determinades teories genetistes ben acceptades en altres llocs del món.

La substitució de la constant reflexió i la capacitat crítica que aquesta reflexió genera són l'oposat d'aquests "savis" dels quals no deixem de tenir-ne exemplars tant a casa nostra, com a fora. Com més ressonant i pomposa és la teoria, més addictes fidels i no reflexius té. Valgui l'exemple major de la teoria del "Big bang" i l'exemple més reduït d'aquella extinció catastròfica provocada per un meteorit i que va eliminar els dinosaures i molts altres éssers vius amb una solució neta, gairebé d'estil militar.

5. Com veuríem les manifestacions del romanticisme

Hem fet referència a la perspectiva romàntica com oposada a la il·lustrada. Així ho consideren molts experts i per veure-hi millor a través de contrastos, podem acceptar que al romanticisme li agrada més allò que és mig amagat, misteriós, suggestiu, de manera que creu més en la intuïció i els sentiments que no pas en la raó i l'anàlisi. Per això prefereix l'irracional que no el racional, allò que és multiforme que allò que és uniforme.

Ningú pot negar que moltes coses ens apareixen poc manifestes, que moltes ens criden l'atenció per presentar un nucli indesxifrabable, que moltes altres ens impacten i, en certa manera, se'ns "emporten" com l'experiència primera de l'amor humà. Tampoc podem estar en contra de la intuïció i dels sentiments. Menys encara perdre de vista que la realitat és sempre polièdrica. Malgrat tot, l'actitud il·lustrada no perd mai de vista que tot aquest conjunt de desafiaments a l'anàlisi i la comprensió racional han d'estimular precisament els humans a batre's constantment en duel.

Hi ha dos aspectes particularment importants en tota aquesta trama. L'un és l'interès pel particularisme, és a dir per la irrepeticibilitat manifestada a través de la història, i de l'especificitat i l'exclusivitat d'allò que és d'una persona o d'un grup d'humans. Un altre, malgrat que la història del romanticisme modern sembla haver-hi fet poca insistència explícita, el constituïrien les perspectives del més enllà, del més profund, del més total, és a dir del món religiós. Dins d'aquests aspectes és fàcil veure-hi la tendència a les absolutitzacions, siguin dels "pobres" o dels "savis".

La reflexió racional acceptada no com a únic element de coneixement, sinó com a única i insubstituïble forma de reflexió és la que pot acudir amb "armes" eficaces a aquesta gran batalla de la comprensió del món en tota la seva complexitat i, en conseqüència, a la gran conquesta d'una programació i d'una praxi que ens assegurï el caminar en un progrés constant i sense "quintes columnes" que ens portin a fracassos estrepitosos o a la inanitat.

Jo tinc particular interès pel misteri, acceptat com a més profund i total, el "Gran misteri del Tot, del Buit, de la Plenitud... de Déu". ¿És la postura romàntica el que millor ens pot ajudar a situar-lo, o per contra, l'anàlisi racional ens el situa més adequadament per entendre la seva inefabilitat en el llenguatge pla i directe, i la comprensió dels valors d'altres llenguatges experiencials i distints, encara que no oposats, als de la lògica que utilitzem pel descobriment al qual la ciència es dedica en un primer pas?

Tinc la impressió com a científic que només la reflexió racional ens pot aproximar al coneixement dels diferents nivells de descoberta i fer-nos veure quins són susceptibles d'una, diguem-ne, "comprensió total" i de com la majoria ens porten a diverses formes d'aproximació constant i mai reeixida del tot. En aquests nivells, i àdhuc en els més elementals, el valor de la intuïció, del canvi constant de posició en l'examen de la realitat polièdrica i en el reconeixement dels límits de la pròpia raó poden ser tant o més importants que una lògica pedestre feta de purs sil·logismes i constatacions, malgrat sigui essencial l'acarament constant amb la realitat intel·ligible, per no caure en el paisatge "boirós" tant apreciat pels romàntics.

6. Unes pautes per un programa "il·lustrat" per a la humanitat contemporània

6.1. Suavitzar el darwinisme

És ben cert que entre les comunitats humanes, com en les comunitats animals, l'adquisició d'un caràcter —en aquest cas, una actitud cultural— més adaptat a la realitat permet fer progressos que, indirectament redunden en un distanciament respecte dels que no l'han fet i dóna lloc al que se n'ha dit la supervivència dels més aptes. Això explica les desigualtats entre els pobles que, sovint, estaven, a l'inici del procés, en condicions naturals similars.

És ben cert que una actitud cultural pot ser compresa i integrada per tota persona i per qualsevol poble. Així sembla i, en el terreny de les possibilitats, és cert. En el terreny de la realitat, l'experiència de la història humana ens diu que és poc freqüent. Els paisatges mentals de cada grup humà i de cada persona dificulten la integració d'elements culturals vinguts d'altres paisatges amb dissenys propis de la cultura que els ha creat.

6.2. La presència de disfuncions en l'organització humana per nul·la o mala adaptació a la realitat

El que en podríem dir l'evolució espontània dels pobles i de les comunitats humanes porta, gairebé sempre en forma alternant, cap a formes de viure i d'organitzar-se que presenten disfuncions més o menys greus. Aquestes disfuncions suposen una adaptació incorrecta a la realitat. Moltes vegades fruit de la miopia de l'immediatisme.

Una moda, sorgida de qualsevol banda, un eslògan que fa fortuna, un exemple sorgit d'algun personatge o d'algun grup a qui la gent voldria semblar-se perquè són rics o vistosos, fan caminar cap a una adaptació en els costums i en l'organització de la pròpia vida a unes realitats que no són gran cosa més que fullaraca. La pressió dels "lobbys" econòmics i el carisma de certes persones situades en llocs clau fan la mateixa feina des d'una altra perspectiva. Només cal recordar el percentatge de publicacions basades en l'exaltació dels personatges mitològics, ja esportistes, ja, sobretot, "prínceps i princeses" de diversa nissaga. I en l'altre món, el pes esclafador de la publicitat i dels líders funestos com, per exemple, Adolf Hitler o Slobodan Milosević.

És aquí on la crida constant cap a la reflexió dels líders amb esperit constructiu i, també, dels governants que realment estimen el seu poble, el que pot ajudar a redreçar els camins que van cap al fracàs i cap a la ruïna dels pobles.

6.3. Les disfuncions de "longue haleine"

Fent l'esforç d'una mirada més ampla en el temps, podem analitzar com inveterades formes de vida i d'organització social s'han demostrat perverses o mal adaptades per l'esforç de determinats pensadors i s'han corregit finalment. La història de la democràcia moderna és un exemple prou conegut.

Precisament el pensament anomenat històricament "il·lustrat" hi té molt a veure. Els països on no van calar, o no han calat, d'una manera clara i definida aquestes idees presenten als nostres ulls imatges de greus disfuncions socials, sempre plenes de pàgines sagnants. Podem recordar, entre altres, en el nostre àmbit cultural, històries recents a Rússia, a Alemanya, a Espanya, a Xile i Argentina...

L'esforç d'estar atent sempre a la realitat i la capacitat crítica de la humanitat és l'única arma que tenim per combatre les disfuncions que, inevitablement, el vaivé de l'evolució de la conducta de les comunitats humanes produeix.

Les exigències de la biologia, de la sociologia i de la política juguen rols massa poc importants en el plantejament de l'organització de la nostra societat. Oblidar o menystenir que som éssers vius, éssers socials i éssers responsables del govern de les nostres comunitats, té unes certes fronteres que no sempre es poden passar impunement. I un lloc on això no es pot fer és en el plantejament adequat de la parella i de la família.

7. Un mot per acabar

Les meves reflexions se m'han endut per regions explorades, sens dubte, però també per algunes regions que les trepitgem poc sovint. Ho he fet referint-me a la dicotomia il·lustració-romanticisme. Potser hi ha altres contrastos més lluminosos, altres perspectives més aclaridores. El que potser és difícil de trobar-ne altres de més apassionants en aquest segle que a molts ens sembla massa "romàntic". No sembla que aquest romanticisme cessi d'alimentar els nostres pensadors. Els nou arribats a l'escena de la cultura i el pensament que ja omplen els nostres diaris i biblioteques em semblen, percentualment, encara més abocats a les absolutitzacions, als eslògans apresos, al menyspreu de la reflexió serena i ponderada. Tant debò m'equivoqui!

Bibliografia

1. Ferrater Mora J. Diccionario de filosofía. Madrid: Alianza; 1979.

Citació recomanada per a aquest document:

Reguant Serra S. Carta d'un "il·lustrat" a sí mateix. In vitro veritas 2007;8, art. 94:
<www.acclcat/>